

Grzegorz Michalak

ORCID: 0000-0003-2497-0792

Warszawska Parafia Filialna Ewangelicko- Reformowana Synodu Wileńskiego (Jednoty Wileńskiej) w latach 1933-1939

Streszczenie: Przedmiotem niniejszego artykułu jest parafia filialna Jednoty Wileńskiej w Warszawie w latach 1933-1939. Instytucja ta powstała na skutek złych relacji pomiędzy dwoma Konsystorzami reformowanymi w okresie II Rzeczypospolitej. Pomimo deklarowanej dużej aktywności, parafii tej nie udało się wybudować własnego kościoła oraz zorganizować cmentarza, co sprawiło, że była ona skazana na pomoc innych parafii. W publikacjach poświęconych dziejom Warszawy, na próżno szukać informacji na temat tejże parafii. Skąpych danych dostarcza literatura naukowa ukazująca historię polskiego protestantyzmu, zwłaszcza na temat Jednoty Wileńskiej w okresie międzywojennym. Opracowanie niniejszego zagadnienia, zapewne niedoskonałe i otwierające pole do dalszych badań, było możliwe za sprawą bogatych archiwów wileńskich.

Słowa kluczowe: Kościół Ewangelicko-Reformowany, Warszawa, protestantyzm, kalwinizm

Summary: The Warsaw Parish of the Evangelical Reformed Synod of Wilno (Jednota Wileńska) 1933-1939.

The subject of the present article is the Warsaw Parish of Evangelical Reformed Church of Wilno between 1933 and 1939. This institution was created as a result of bad relations between the two Reformed Consistory in the Independent Poland. Although it was declared very active, this institution did not build its own church and organize a cemetery, which made it dependent on the help of other parishes. In publications about the history of Warsaw, it was in vain to seek information about this parish. Limited data is given by scientific literature showing the history of Polish Protestantism, especially about the Wilno Brethren in the inter-war period. The study of this issue, probably not perfect and opening the field for further research, was possible thanks to the rich archives in Wilno.

Keywords: Evangelical-Reformed Church, Warsaw, Protestantism, Calvinism

Wyznanie ewangelicko-reformowane na ziemiach polskich przed 1939 rokiem

Istnienie parafii warszawskiej wpisuje się w bardzo skomplikowane dzieje wyznania ewangelicko-reformowanego w latach 1918-1939. Należy tutaj podkreślić, że w granicach odrodzonej po wielu latach Rzeczypospolitej funkcjonowało wiele Kościołów odwołujących się w mniejszym lub większym stopniu do spuścizny reformacji szwajcarskiej, wśród których znajdowała się Jednota Wileńska będąca bezpośrednią kontynuatorką powstałej w XVI w. Jednoty Litewskiej¹. Konsystorz reformowany w Warszawie uważał się natomiast za spadkobiercę zborów małopolskich i wielkopolskich, które zaczęły zanikać w XVIII w. Ich osobna historia wytworzyła różne ustroje wewnętrzne. Jednota Wileńska wyróżniała się ustrojem synodalnym oraz istnieniem, poza Konsystorzem również i Kolegium Kuratorów, które krytykowane było jako czynnik nadający temu Kościołowi konserwatywnego oraz oligarchicznego charakteru².

Pomimo teologicznej bliskości oraz wspólnego odwoływania się do historii, relacje pomiędzy Konsystorzami nie układały się pomyślnie. Wileńskie środowisko obawiało się wpływów Konsystorza warszawskiego podkreślając wielokrotnie, dlaczego powinno być uważane za prawowitego spadkobiercę polskiej reformacji w duchu reformowanym. W dwudziestoleciu międzywojennym nie milkły wskazania domagające się połączenia obu Kościołów, a pierwsza próba miała miejsce już w 1919 r., zanim jeszcze przynależność państwowa Wileńszczyzny została ostatecznie wyjaśniona³.

¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sygn. 2885, *Materiały do spraw Kościołów ewangelickich 1919-1934*, k. 6. Zob. W. Gizebert-Studnicki, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia – organizacja – świątynia*, Wilno 1935.

² Posiadające szerokie kompetencje Kolegium Kuratorów powstało w XVII w. i składało się z duchownych oraz wybranych przez Synod przedstawicieli zamieszkałych w Wilnie. Jednota Warszawska zorganizowana była według ustroju synodalno-prezbyterialnego z dużą autonomią poszczególnych parafii. Zob. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 190-191.

³ Szerzej o historii wyznania reformowanego: AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 6-8. Zob. E. Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815-1939*, Warszawa 2018, s. 25-32; E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2004, s. 85-121; Taż, *Kościół ewangelicki...*, dz. cyt., s. 187-220; W. Witkowski, *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w byłym zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji” 1936, nr 20, s. 624-633; E. Józwiak,

Relacje pomiędzy konsystorzami w Wilnie i w Warszawie

Aby przedstawić dzieje utworzenia parafii filialnej Jednoty Wileńskiej w Warszawie nie można zapomnieć o odniesieniu się do skomplikowanych relacji pomiędzy obydwoma ośrodkami ewangelicyzmu reformowanego na przykładzie bulwersujących ówczesną opinię publiczną praktyk unieważniania przez Jednotę Wileńską zawartych wcześniej związków małżeńskich lub – mówiąc inaczej – udzielaniu rozwodów, przeciwko którym opowiadało się wielu duchownych Jednoty Warszawskiej. Kontrowersje przybrały na skutek procesu karnego przeciwko ks. Michałowi Jastrzębskiemu za udzielenie w 1926 r. ślubu byłemu księdzu rzymskokatolickiemu Janowi Choroszusze, który to proces rozpoczął się w styczniu 1929 r.⁴ Praktykom rozwodowym sprzyjała niejasna sytuacja będąca skutkiem odziedziczenia przez zjednoczone państwo polskie wielu temu systemów prawnych, które musiały dalej funkcjonować do czasu przyjęcia jednolitych przepisów. Jednota Wileńska podlegała prawu carskiemu, natomiast wyznania protestanckie w Warszawie ustawom z 1849 r. regulującym działalność Kościołów ewangelickich w Królestwie Polskim. Widoczne było to również na przykładzie odmiennego prawa małżeńskiego, które uniemożliwiała mieszkańcom dawnej *Kongresówki* szybkie rozwiązanie małżeństwa oraz ponowne zaślubiny⁵.

Kościół Ewangelicko-Reformowany po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, [w:] *Ewangelicy w Niepodległej*, red. E. Józwiak, M. Karski, Warszawa 2018, s. 46-68; G. Michalak, *Jednota ewangelicko-reformowana w Wilnie na tle wydarzeń przedwojnia niepodległości polskiej 1915-1922*, [w:] *Ewangelicy w Niepodległej...*, s. 69-79; E. Falkowski, *Ustrój Wileńskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego (była Jednota ewangelicko-reformowana Wielkiego Księstwa Litewskiego), jego stosunek do Państwa Polskiego oraz uprawnienia w dziedzinie prawa małżeńskiego*, Wilno 1936; M. Kosman, *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII wieku do 1939 roku*, Opole 1986, s. 77-94; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 44-50. Zob. również <https://przegladbaltycki.pl/9253,ewa-chermer-jednota-wilenska-do-konca-chciala-zachowac-swa-niezalezosc.html> (dostęp: 26.08.2020).

⁴ W trakcie procesu opinię przedstawił superintendent Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego ks. Juliusz Bursche, który wypowiadał się w sposób zgodny z linią obrony. Szerzej: E. Cherner, dz. cyt., s. 150-151.

⁵ AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 2, 5; S. Grelewski, dz. cyt., s. 44-50. Warto zapoznać się z opinią mec. Leona Kulikowskiego, w której omówiono zagadnienie źródeł i stosunku prawa Jednoty do prawa cywilnego (w tym małżeńskiego prawa do prawa prywatnego międzydzielnicowego) oraz sądy duchowne i ich związek do kanonów Jednoty. Zob. L. Kulikowski, *Rozwody w Kościele Wileńskim*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5-6, s. 11-23.

Dlatego też, bardzo często stosowaną możliwością obejścia prawa były konwersje na wyznanie reformowane, które nie zawsze szły w parze z teologicznymi przesłankami. W dokumentacji konsystorskiej brakuje oficjalnych i szczegółowych opracowań statystycznych, stąd precyzyjne ustalenie liczby wiernych jest bardzo trudne do wykonania. Spośród 12 tysięcy członków Jednoty blisko 10 tysięcy przypadało na parafię wileńską, z czego tylko 500 mieszkało w Wilnie⁶.

Do dnia dzisiejszego zachowało się wiele przykładów udzielania ślubów rozwodnikom. Jednym z nich jest akt zawarcia związku małżeńskiego przez Apolinarego Pobudkowskiego, zamieszkałego w Warszawie wdowca wyznania rzymskokatolickiego i rozwiedzionej Wandy Aliny z Rindermanów Kupkowej, wyznania reformowanego. Uroczystość miała miejsce 23 lipca 1931 r. w zakrystii warszawskiego kościoła luterńskiego i dopełniona została przez wileńskiego duchownego, ks. Jana Kurnatowskiego⁷.

Rozwiązywanie zawartych wcześniej związków małżeńskich i udzielania nowych doprowadziło na przełomie lat 20. i 30. do otwartego konfliktu w środowisku kalwińskim za sprawą odbywającego posługę duszpasterską w Wilnie ks. Kazimierza Ostachiewicza, który związany był wcześniej z Jednotą Warszawską⁸. Krytykował on publicznie wileński Synod oraz bezpośrednio ks. superintendenta Michała Jastrzębskiego, m.in. w trakcie kazania będącego częścią nabożeństwa synodalnego w 1929 roku⁹. Pomimo wielokrotnych prośb, ks. Ostachiewicz nie zaprzestawał publicznego wyrażania krytycznych uwag.

⁶ W sprawozdaniu Komisji rewizyjnej parafii wileńskiej znalazło się zastrzeżenie, że Rada kościelna nie posiada wykazu osób miejscowych i zamiejscowych, którzy zadeklarowali opłacanie składek. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, dalej: LVIA], F606-123. *Protokóły Walnych Zgromadzeń Parafian Zboru Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego 1931-1938*, k. 20. Zob. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki...*, dz. cyt., s. 178, 190, 192, 196–197; E. Cherner, dz. cyt., s. 150-152. Zob. również: *W imię prawdy. Odparcie napaści na Konsystorz Ewangelicko-Reformowany w Wilnie*, Wilno 1937.

⁷ LVIA, F606-122. *Dokumenty ślubne, rok 1931*, k. 85-88.

⁸ Duchowny ordynowany został w 1922 r. przez ks. superintendenta Władysława Semadeniego, ks. Kazimierza Szefera i ks. Wilhelma Fibicha. Do Wilna oddelegowano go w 1928 r. K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa 2015, s. 107-108; M. Kosman, dz. cyt., s. 84.

⁹ Zob. K. Ostachiewicz, *Kazanie wygłoszone w Kościele Ewangelicko-Reformowanym w Wilnie, jako kazanie synodalne dnia 30 czerwca 1929 roku*, „Jednota” 1937, nr 12, s. 89-91.

Duchownego zesłano następnie do parafii w Brześciu nad Bugiem oraz jej filiałów¹⁰. Kontrowersje wokół duchownego wyszły poza środowisko kościelne, między innymi zainteresowała się nimi prasa codzienna oraz konfesyjna, która jeszcze w kolejnych latach wracała do tej historii¹¹.

Duchowny odprawiał nadal nabożeństwa w Wilnie dla swoich zwolenników, w których używano przedmiotów liturgicznych wypożyczonych z parafii luterańskiej. 21 grudnia 1931 r. Rada zboru wileńskiego zwróciła się do Konsystorza o bardziej stanowczą reakcję. Sprawę przekazano następnie do Kolegium Kuratorów oraz ponownie wezwano ks. Ostachiewicza do złożenia przysięgi. Wobec jego odmowy, w dniu 29 czerwca 1932 r. Synod odwołał go z zajmowanych funkcji oraz usunął z Jednoty¹². Dwa miesiące później zwolennicy ks. Ostachiewicza zgłosili chęć przystąpienia do Jednoty Warszawskiej, co dało możliwość powołania parafii filialnej. Spotkanie organizacyjne nowego zboru odbyło się 19 lutego 1933 r. w kaplicy metodystycznej przy ulicy Orzeszkowej 11 po uroczystym nabożeństwie, któremu przewodniczył ks. Stefan Skierski¹³.

¹⁰ LVIA, F606-117. *Rada Kościelna. Varia 1925-1937*, k. 4, 6. Zob. M. Kosman, dz. cyt., s. 80-82; K. Bem, dz. cyt., s. 108-109; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki*, dz. cyt., s. 190, 192, 196-197; Taż, *Protestantyzm w Polsce*, dz. cyt., s. 178.

¹¹ Tekst opisujący sytuację duchownego przedrukowała m.in. redakcja „Zwiastuna”. Zob. *Tragedia wiernego sługi chrystusowego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 1, s. 4-6. Innym przykładem jest przywoływanie opinii prasy zagranicznej uderzających wprost w praktyki środowiska wileńskiego. Zob. *Przegląd prasy*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 41, s. 519.

¹² LVIA, F606-117, k. 4, 6; AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 185. Por. K. Bem, dz. cyt., s. 109; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki...*, dz. cyt., s. 196-197, 210-211; M. Kosman, dz. cyt., s. 84. Fakt ten potępił przedstawiciele Jednoty Warszawskiej (jednym z sygnatariuszy był ks. superintendent Stefan Skierski), którzy wskazali na znieważenie jego godności oraz naruszenie elementarnej wolności sumienia i przekonania. Kopie listu otrzymać miały także rady kościelne parafii ewangelickich, władze innych Kościołów oraz redakcje czasopism konfesyjnych. *Nadestane*, „Jednota” 1933, nr 1, s. 3. Por. K. Bem, dz. cyt., s. 109-110.

¹³ W tym dniu dokonano wyboru członków Rady, ustalono plan comiesięcznych wizyt duszpasterskich ks. Ostachiewicza, przyjęto do użytku miejsce grzebalne na cmentarzu luterańskim oraz omówiono częściowo źródła finansowania filiału (wysokość comiesięcznych wpływów i wydatków od 1 kwietnia do 31 grudnia 1933 r. mieścić się miała w kwocie 100 zł). AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 186-187; *Rozłam wśród kalwinów w Wilnie*, „Dziennik Wileński” 1933, nr 84, s. 3. Por. K. Bem, dz. cyt., s. 109-110; M. Kosman, dz. cyt., s. 84-85. Sekretariat parafii filialnej znajdował się przy ul. Mickiewicza 22 m. 5, a kaplica przy Królewskiej 5 m. 4 poświęcona została 14 października. *Wiadomości z Kościoła i o Kościele*, „Jednota” 1933, nr 3, s. 45-46; *Wiadomości z Kościoła i o Kościele*, „Jednota” 1934, nr 11,

Reakcją Jednoty Wileńskiej była fala krytyki, 5 marca 1933 r. podkreślono rolę Synodu jako prawowitej władzy kościelnej w Wilnie oraz zakazano wiernym udziału w życiu religijnym konkurencyjnego zboru¹⁴. Cztery miesiące później Synod zatwierdził decyzję Kolegium Kuratorów z 21 kwietnia, która nakazała powołać parafię filialną w Warszawie¹⁵.

Z uwagi na krótki czas pomiędzy ukonstytuowaniem się obu parafii filialnych, nie sposób zaprzeczyć, że decyzja Synodu wileńskiego była odpowiedzią na wcześniejsze działania duchownych Jednoty Warszawskiej. Wskazuje na to również raport przygotowany wówczas przez władze państwowe, datowany na sierpień 1934 r. Warto zwrócić także uwagę na notkę opublikowaną w „Zwiastunie Ewangelicznym” autorstwa ks. Michała Jastrzębskiego i Bronisława Iżyckiego-Hermana, w której znalazło się stwierdzenie, iż mogło być to odpowiedzią na osobne prośby wileńskich reformowanych zamieszkałych w Warszawie¹⁶.

Warto zaznaczyć, że kontrowersyjna praktyka udzielania rozwodów nie dotyczyła wyłącznie Jednoty Wileńskiej. Konsystorz reformowany w Warszawie już wcześniej występował przeciwko konwersjom wynikającym z chęci rozstania ze współmałżonkiem. Przykładem tego są listy z maja i listopada 1919 r. do władz państwowych oraz starostwa w Bochni, w których skarżono się na ks. Konrada Nahrganga, duchownego luterańskiego w Gawłowie Nowym (dawny zabór austriacki) przyjmującego konwertytów z terenów bylej *Kongresówki* bez przygotowania teologicznego oraz zgody Jednoty Warszawskiej¹⁷. Co więcej, rozwiązywanie związków małżeńskich praktykowano także

s. 160. Filiał podzielić mógł los wileńskiej społeczności reformowanej, która w okresie okupacji znalazła się w niezwykle trudnym położeniu. W 1945 r. ks. Ostachiewicz opuścił Wileńszczyznę z obawy przed sowieckimi represjami, zabierając ze sobą cenną dokumentację Jednoty Wileńskiej. K. Bem, dz. cyt., s. 111.

¹⁴ LVIA, F606-123, k. 10-11.

¹⁵ Odnotowane to zostało w Kanonach Synodu z 1933 r. Zob. Biblioteka Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (dalej: BS KER), Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony od 1899 do 1935*, k. 71.

¹⁶ AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 187. Por. M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, *Otwarcie Filiału Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 37, s. 248-249.

¹⁷ AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1401, *Sprawy osobowe duchowieństwa niższego – akta osobowe. W układzie alfabetycznym, lit. M-Z*, k. 65-66, 74.

u luteranów, czego przykładem jest datowane na 7 listopada 1931 r. zaświadczenie o decyzji Sądu Konsystorskiego odnośnie unieważnienia małżeństwa Eryki Jenny Rozalii z Blossiesów Heller i Władysława Stefana Hellera, którego podstawą prawną była ustawa z 1836 r.¹⁸

Powstanie filiału w Warszawie i jego funkcjonowanie

Pomimo decyzji Synodu i Kolegium Kuratorów z kwietnia i sierpnia 1933 r., za faktyczne rozpoczęcie działalności przez parafię filialną przyjąć można dzień 28 maja, gdy w kaplicy przy Wiejskiej 9 m. 4 odprawiono uroczyste nabożeństwo pod przewodnictwem ks. Pawła Dilisa. Po jego zakończeniu parafianie omówili część bieżących spraw organizacyjnych, a kontynuację rozmów zaplanowano na wrzesień¹⁹.

Powstanie parafii filialnej miało być przyjęte pozytywnie, co wskazał ks. Jastrzębski powołując się na otrzymanie listów z podziękowaniami²⁰. Poświęcone temu wydarzeniu notki opublikowano również na łamach prasy, zarówno codziennej („Express Poranny”), jak i konfesyjnej („Głos Ewangelicki”). Zaznaczyć trzeba, że bazować one mogły na informacjach przekazanych przez Jednotę Wileńską. Czytelnicy mogli się również zapoznać z opinią sugerującą możliwość zbliżenia obu Kościołów reformowanych, podzielonych historią, tradycją oraz zakresem terytorialnym²¹.

W początkowym okresie pracy filiału istotne było zapewnienie posługi duszpasterskiej wiernym. Należało mieć na uwadze to, że parafialnie byli w większości osobami, które dopiero co przyjęły wyznanie reformowane, bądź oczekiwali na konwersję lub konfirmację. Dlatego też, do zadań duchownego należało również prowadzenie nauk zaznajamiających z teologią kalwińską²². Początkowo zakła-

¹⁸ LVIA, F606-122, k. 29-31.

¹⁹ M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, dz. cyt., s. 248; *Wiadomości z kościoła i ze świata*, „Głos Ewangelicki” 1933, nr 32, s. 3; *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany otworzył Filjał w stolicy*, „Express Poranny” 1933, nr 288, s. 7. Por. E. Cherner, dz. cyt., s. 98.

²⁰ LVIA, F606-9. [*Rada Kościelna. Varia do 1940*], k. 268.

²¹ *Wiadomości z kościoła i ze świata...*, dz. cyt., s. 3; *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany otworzył Filjał w stolicy...*, dz. cyt., s. 7. Warto zaznaczyć, że w relacji prasowej pojawił się również zarys dziejów oraz wyjaśnienie znaczenia Jednoty Litewskiej dla polskiej kultury. M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, dz. cyt., s. 248-249.

²² Katechizacja prowadzona była w trakcie comiesięcznych spotkań. LVIA, F606-9, k. 54.

dano, że będzie on przyjeżdżać do parafii przynajmniej raz na miesiąc celem odprawiania nabożeństw. W lipcu 1933 r. posługę tę powierzono ks. Janowi Kurnatowskiemu oraz ks. Pawłowi Dilisowi. Ilość wizyt duszpasterskich uzależniona miała być od decyzji Walnego Zebrania Parafian wyznaczonego na jesień. Pastor Dilis w 1934 r. otrzymał również mandat administratora parafii, mając do pomocy ks. Kurnatowskiego²³. Zakres prac administracyjnych w parafii ustalony został przez Kolegium Kuratorów, w porozumieniu z generalnym superintendentem²⁴. Warto zaznaczyć, że ks. Dilis pełnił posługę również w Grodnie, Białymstoku i Brześciu nad Bugiem²⁵.

Do uzgodnienia było również sfinansowanie pracy pastora. Zakładano początkowo, że od lipca 1934 r. diety wypłacane będą z kasy filiału, co z kolei zwalniało z tego Synod²⁶. Rada kościelna podjęła szereg czynności, w tym urządzenie mieszkania przy kancelarii oraz zredukowanie duchownemu diety wydłużając jednocześnie jego pobyt do pięciu dni, tj. od piątku do wtorku. W 1938 r. stwierdzono, że parafii nie stać na utrzymywanie stałego duszpasterza²⁷.

Sprawozdania informują również, że biuro parafii mieściło się przy ulicy Grójeckiej 27 m. 3. W 1938 r. Rada kościelna przyjmowała w nim interesantów we wtorki i piątki w godzinach 17-18. Początkowo wyposażenie biura składać się miało z dzwonka, kilku oprawionych fotografii oraz aparatu telefonicznego o numerze 7.20.90²⁸. Do lipca 1937 r. sprawy kancelaryjne wykonywane były

Por. E. Cherner, dz. cyt., s. 98, 198; Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie*, dz. cyt., s. 199.

²³ M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, dz. cyt., s. 248. Por. *Wiadomości z kościoła i ze świata...*, dz. cyt., s. 3. Księdzu Dilisowi pracę duszpasterską w filiale zapisano w Kanonie 1 z 1934 r. BS KER, Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony od 1899...*, k. 75.

²⁴ Wspomina o tym również Kanon 1 z 1937 r. BS KER, Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony Synodu Wileńskiego 1936-1939*, k. 4.

²⁵ LVIA, F606-9, k. 267-269.

²⁶ Tamże, k. 269.

²⁷ Wysokość diet dla duchownych podczas pobytu w Warszawie wynosiła w 1938 r. 25 zł za dobę. LVIA, F606-136. *Rada Kościelna. Varia 1938-1940*, k. 2, 4; Biblioteka Wróblewskich w Wilnie [Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskijų Biblioteka, dalej: LMAVB], F40-563. *Protokół nr 5 Walnego Zgromadzenia Parafian Warszawskiego Filiału Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie 1938 r. i sprawozdanie za rok 1936-1938*, k. 3. Por. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 25, s. 315-316.

²⁸ LMAVB, F40-563, k. 1, 10; S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, *Do ogólu P. T. Parafian*,

przez Władysława Belinę-Prażmowskiego, a następnie Zygmunta Witkowskiego korzystających z pomocy parafian. W kwietniu 1938 r. nakazano zwiększyć liczbę pracowników biura oraz zalecono, aby otrzymujący wynagrodzenie byli wyznania reformowanego²⁹.

Zakres posługi religijnej w filiale uzależniony był od położenia prawnego Jednoty Wileńskiej. Jan Świda, którego w 1937 r. poproszono o wydanie opinii prawnej uważał, że wyznanie reformowane w byłej *Kongresówce* reprezentowane jest wyłącznie przez Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP. Tym samym, Jednotę Wileńską powinno traktować się jako odrębne i nieuprzywilejowane wyznanie, dlatego też jej duchowni nie powinni prowadzić aktów stanu cywilnego, a władze kościelne korzystać z uprawnień sądowniczych w sprawach małżeńskich. Prawnik sugerował uzyskanie w przyszłości uznania Jednoty, jako uprzywilejowanego wyznania, a w obecnej sytuacji porozumienie się z Konsystorzem na Lesznie, który mógłby autoryzować prowadzenie ksiąg lub przeniesienie tego na komisariaty policji warszawskiej oraz wójtów i burmistrzów miejscowości zamieszkałych przez wiernych. Rozstrzyganie spraw małżeńskich spoczywać powinno na sądach powszechnych³⁰. Jednota Wileńska mogła nadal, w jego ocenie, prowadzić posługę duszpasterską w Warszawie w postaci odprawiania nabożeństw i prowadzenia działalności misyjnej. Udzielanie ślubów i chrztów oraz odprawianie ceremonii pogrzebowych mogło być prowadzone we współpracy z administracją cywilną³¹.

Badania nad poszczególnymi aspektami funkcjonowania warszawskiej parafii filialnej możliwe są także dzięki analizie jej dokumentacji finansowej, która pomimo fragmentaryczności pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków³². Na początku, warto zwrócić uwagę na pochodzący z 1934 r. raport przedstawiający sytuację parafii i filiałów Jednoty, który opracowany został przez jej generalnego superintendenta. Wspomniano w nim, że parafia warszawska

„Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2-3, s. 34; *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednoty Wileńska...*, dz. cyt., s. 316; *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 33, s. 411.

²⁹ LMAVB, F40-563, k. 6, 10.

³⁰ Wileński prawnik wspomniał, że nie udało mu się uzyskać zdania prof. [Karola] Lutostańskiego w tej kwestii.

³¹ LVIA, F606-9, k. 286-288.

³² Z dokumentacji Jednoty wynika również, że sprawozdania kasowe miały być przekładane do zatwierdzenia przez Radę kościelną, a następnie wysyłano je Konsystorzowi. Zob. LVIA, F606-136, k. 2.

czerpała początkowo środki finansowe ze składek, opłat pobieranych za czynności religijne (tzw. *jura stolae*) oraz przejścia na wyznanie reformowane. Wśród wydatków zapisano opłaty komornego, koszty prowadzenia kancelarii, podróże duchownego, ofiary na Szpital Ewangelicki oraz zwrot pożyczki zaciągniętej w Konsystorzu na kwotę 1000 zł³³.

Budżety parafii planowane były z wyprzedzeniem i obejmowały rok obliczeniowy niepokrywający się z kalendarzowym. Przykładowo, preliminarz budżetowy za okres 1 styczeń - 31 marca 1938 r. opiewał na kwotę 1200 zł miesięcznych wpływów oraz 1050 zł wydatków. Wyznaczono nadwyżkę w kwocie 150 zł miesięcznie³⁴. Szersze podsumowanie wysokości dochodów i wydatków w okresie rozliczeniowym od 1 stycznia 1937 do 31 marca 1938 r. wykazało przychód całkowity w wysokości 26 593 zł 78 gr oraz wydatki w kwocie 21 266 zł i 65 gr³⁵. Warto również zwrócić uwagę na preliminarz budżetowy na okres 1 kwietnia 1938 - 31 marca 1939 r. zakładający wpływy i wydatki w łącznej kwocie 15 500 tys. zł. Zakładano wysokość następujących wydatków: osobowe (8650 zł), gospodarcze (3150 zł), kancelaryjne i prenumeratę czasopism (1200 zł), subwencje i zapomogi (500 zł), uzupełnienie inwentarza (500 zł), inne wydatki w kwocie 500 zł oraz 1000 zł nadwyżki. Na przychód składały się: składki (5400 zł), przyłączenia (4000 zł), wpływy z usług religijnych (6000 zł) oraz inne dochody w kwocie 100 zł³⁶.

³³ Stan kasy filialnej został oceniony przez ks. Jastrzębskiego jako zadowalający. LVIA, F606-9, k. 269.

³⁴ LVIA, F606-136, k. 4. Szczegółowe miesięczne dochody przedstawiały się następująco: składki parafian - 450 zł, *przyłączenia r/k Konsystorza* - 250 zł, wpływy z usług religijnych - 480 zł oraz wpłaty na P.K.O - 20 zł. Wydatki: lokal i ogrzewanie - 155 zł, światło i gaz - 15 zł, telefon - 15 zł, utrzymanie czystości - 10 zł, drobne wydatki i poczta - 15 zł, wynagrodzenia dla woźnego i inkasenta oraz ubezpieczenia społeczne - 120 zł, organista - 25 zł, opłacenie kaplicy - 50 zł, ofiary - 30 zł, *ryczałt na opłatę sił kancelaryjn[ych]* - 60 zł, dojazdy i diety duchownego - 200 zł, uzupełnienia inwentarza - 45 zł, wyjazdy i diety członków Rady kościelnej - 40 zł, Szkołki Niedzielne - 25 zł, do dyspozycji Konsystorza dla biednych - 20 zł, duchownym za usługi religijne - 200 zł, pozostałe - 25 zł. Por. LVIA, F606-9, k. 295.

³⁵ Saldo w wysokości 5 327 zł i 13 gr znajdowało się w kasie. LMAVB, F40-563, k. 3.

³⁶ Tamże, k. 3-4. „Zwiastun Ewangeliczny” podaje, że na przyjazdy i wynagrodzenie ks. Dilisa przewidziano wówczas 3200 zł oraz 750 zł za wynajmem kaplicy. Plany zakładały również 4000 zł dochodu tytułem przejścia na wyznanie reformowane. Zaznaczono również, że składkę kościelną opłaca regularnie 400 parafian. Por. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska...*, dz. cyt., s. 315-316.

Sprawozdania filialne dostarczają nie tylko informacji o wysokości przychodów i dochodów, ale również propozycji ich zmian oraz argumentów za nimi przemawiających. Przykładowo śluby, które miały być udzielane osobom spoza Warszawy wiązały się z opłatą 90 zł, którą w styczniu 1938 r. postanowiono podnieść do 100 zł³⁷. Natomiast za udzielenie ślubu na wyraźne żądanie w czasie poza pobytem duchownego planowano pobrać 300 zł, na co wpływ miała konieczność przyjazdu duchownego³⁸. 5 lutego 1938 r. Rada kościelna zdecydowała o pobieraniu opłat w wysokości 120 zł za śluby udzielane w trakcie dyżuru duchownego, przy czym 90 zł według kwitu, a pozostałe 30 wpłacać się powinno do rąk duchownego (były to natychmiastowe wydatki za otwarcie i przygotowanie kaplicy oraz służbę w trakcie uroczystości). Z kolei za przeprowadzenie ceremonii w kościele luterańskim pobierano 100 zł w przypadku uroczystości w niedzielę lub 140 zł w tygodniu, zakładając oczywiście, że w tym czasie duchowny będzie na miejscu³⁹. Warto zaznaczyć, że Rada mogła wydać zgodę na zmniejszenie wysokości opłat z uwagi na okoliczności (być może powodem był status materialny), czego przykładem jest decyzja z 25 stycznia 1939 r. odnosząca się do M. Włodzimirskej (do 25 zł) oraz nieznaney z imienia Staniszewskiej (do 80 zł)⁴⁰.

Na Walnym Zebraniu parafian w kwietniu 1938 r. padła propozycja wprowadzenia obowiązkowej składki kościelnej w wysokości 12 zł rocznie od osoby, jednak została ona odrzucona. Zaproponowano również obniżenie prowizji wypłacanych inkasentowi, do czego zdaniem radcy Witkowskiego dojść nie powinno z uwagi na to, że parafianie mieszkali w wielu dzielnicach Warszawy, co czyniło pracę inkasenta uciążliwą⁴¹. Odnosząc się do rozra-

³⁷ Różnica w kwocie 10 zł przypadać miała na rzecz Rady parafialnej w Wilnie.

³⁸ LVIA, F606-136, k. 4. W lutym Rada postanowiła zwrócić się do parafii w Wilnie z prośbą o przekazanie dochodów ze składek członków filiału w okresie 1 maja 1937 - 31 marca 1938 r. We wcześniejszym okresie wyrównanie nastąpić miało poprzez potrącenie kwoty 10 zł od zaślubin osób spoza terenu funkcjonowania filiału, aż do wyrównania w kwocie 257 zł 50 gr. Zob. Tamże, k. 2.

³⁹ Tamże, k. 2.

⁴⁰ Tamże, k. 7.

⁴¹ LMAVB, F40-563, k. 4. Notka na łamach czasopisma „Szlakiem Reformacji” informowała, że pobór składek realizowany miał być podczas odwiedzin wiernych w domach. W przypadku ich nieobecności pozostawiano wypełniony przekaz do banku P.K.O. Zob. S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, dz. cyt., s. 35.

chunku z Konsystorzem, wskazano na brak możliwości prowadzenia przez filiał szerokiej działalności organizacyjnej, charytatywnej i ewangelicznej z powodu możliwego braku środków⁴².

Problemy organizacyjne nie ominęły również filiału warszawskiego, czego dowodem jest decyzja Konsystorza odraczająca Walne Zebranie Parafian zwołane pierwotnie na 9 marca 1937 r. Powołana wówczas komisja wykazała braki w rachunkach oraz faktyczny stan rachunku bankowego, który 1 stycznia wynosił 105 zł (4500 zł zdeponowano na rachunku Konsystorza)⁴³. Uchybienia zauważyła również Komisja rewizyjna wskazując na niedostatecznie przejrzyste prowadzenie ksiąg kasowych⁴⁴. Zakwestionowano też przekazywanie środków duchownemu bezpośrednio, zamiast wpłat na konto oraz zalecono bardziej przejrzyste przedstawianie jego rachunków podczas pobytu w Warszawie⁴⁵. Kontrola poskutkowała uporządkowaniem pracy kancelarii i administracji, a także archiwum zawierającego księgi kasowe oraz adresy blisko tysiąca parafian. Ustalono również tryb rozrachunków z Konsystorzem realizowanych w oparciu o każdorazowe uchwały Rady. Dzięki temu, z początkiem 1938 r. przywrócono parafii filialnej prawo sprawowania posług religijnych⁴⁶.

Warto również wspomnieć, że parafia w Warszawie widoczna była w życiu Jednoty Wileńskiej i poza czynnym udziałem w obradach synodalnych, jej przedstawiciele spotykali się z władzami kościelnymi. Na przykład 17 grudnia 1937 r. przedstawiono prośby parafian przed Kolegium Kuratorów. Warto zaznaczyć, że współpraca z Konsystorzem uważana była przez parafian za nie do końca prawidłową, o czym świadczy to, że w kwietniu 1938 r. wskazano, że

⁴² LMAVB, F40-563, k. 5.

⁴³ Nie wyciągnięto wówczas konsekwencji wobec członków Rady, ale Konsystorz zawiesił niektóre posługi religijne, co wpłynęło na dochody z tytułu *jura stolae*.

⁴⁴ Dokumentacja podzielona była wówczas na trzy księgi - kasę filiału, konsystorza i księdza administratora. Szczególnie negatywnie oceniono prowadzenie tej ostatniej.

⁴⁵ Komisja rewizyjna wniosła o udzielenie sobie absolutorium z uwagi na brak uchybień. Tamże, k. 4, 9.

⁴⁶ Tamże, k. 10. Zob. A-J. Witkowska, *List do redakcji*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 26. Warto zauważyć, że nie zamknęło to wszystkich wątpliwości, przez co 20 lutego 1939 r. Rada kościelna postanowiła zwrócić się do Konsystorza z prośbą o wyciągi ze swego konta bankowego określające wpływy od dnia 1 kwietnia 1938 r., bez których nie można było utrzymywać księgowości w *należytych poziomach*. LVIA, F606-136, k. 5.

filiał będący najliczniejszą parafią powinien być traktowany równorzędnie, podobnie jak parafie w Grodnie i Brześciu, a uchwały jego Rady kościelnej powinny być należycie respektowane przez środowisko wileńskie. Warszawscy przedstawiciele postulowali również zagwarantowanie im możliwości referowania spraw we wszystkich instancjach oraz wyznaczania delegatów do Kolegium Kuratorów⁴⁷.

Pod koniec lat 30. XX w. zakres terytorialny parafii obejmować miał już nie tylko Warszawę, ale całe województwo. Parafianie uznali wówczas, że ich społeczność jest już na tyle dojrzała, by jednogłośnie przyjąć wnioski o przekształcenie filiału w stałą parafię, który skierowano następnie do Konsystorza⁴⁸.

Kierownictwo parafii

Jak wcześniej wspomniano, synodalny ustrój Jednoty Wileńskiej umożliwiał jej większy zakres ingerencji w wewnętrzne sprawy zborów, niż miało to miejsce w przypadku Jednoty Warszawskiej. Przy czym, samorządność parafii była do pewnego stopnia zachowana, co umożliwiało sprawne kierowanie ich pracami⁴⁹.

Organizacja filiału warszawskiego, tak jak w przypadku innych parafii luterskiego i reformowanego wyznania opierała się tradycyjnie na samorządzie, którego widoczną cechą było istnienie zorganizowanego kierownictwa wybieranego spośród wiernych. Zaliczano do niego Walne Zgromadzenie Parafian oraz Radę kościelną będącą władzą wykonawczą mającą najwięcej kompetencji – w tym wykonywanie działań zmierzających do podniesienia poziomu religijnego wiernych, kompleksowe zarządzające parafią, jej mieniem oraz podległymi jednostkami organizacyjnymi (na przykład szkołami i bibliotekami). Nad prawidłowym działaniem parafii czuwała wybierana niezależnie Komisja rewizyjna oraz odpowiednie organy Jednoty⁵⁰.

⁴⁷ LMAVB, F40-563, k. 4-5.

⁴⁸ Tamże, k. 4, 10.

⁴⁹ Zob. AAN, MSZ, sygn. 2885, k. 6-8; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie*, dz. cyt., s. 190. Szerzej na temat ustroju zborów Jednoty Warszawskiej na przykładzie parafii stołecznej: G. Michalak, *Przepisy porządkowe i organizacja warszawskiej parafii ewangelicko-reformowanej w XIX wieku*, „Saeculum Christianum” 2018, t. XXV, s. 263-274.

⁵⁰ Prawo do kontroli funkcjonowania Rad parafialnych oraz usuwania ich członków przypadało Konsystorzowi. LVIA, F606-117, k. 27. Część protokołów z zebrań Rady filialnej zachowała się w dokumentacji Jednoty ponieważ przesłano Konsystorzowi do wiadomości. Zob. LVIA, F606-136, k. 6.

Reforma wprowadzona w 1937 r. przyznawała kierownictwu parafii szersze kompetencje określone w *Regulaminie Rad Parafialnych*. Jednakże były to działania połowiczne, a świadczyć o tym może prawo do wstrzymywania uchwał Rad kościelnych przez Konsystorz i proboszczów⁵¹. Trzeba zaznaczyć również, że w przypadku filiału warszawskiego, nowe przepisy miały wejść w życie dopiero po następnym Walnym Zgromadzeniu Parafian⁵². Nowe prawo wskazywało na potrzebę odpowiedniej reprezentatywności w trakcie Walnego Zebrania Parafian, aby mogło być uznane za ważne, jego kworum ustalono na 1/3 ogólnej liczny parafian uprawnionych do głosowania⁵³. Ponadto, do zadań corocznego Walnego Zebrania należało wybranie delegata na Synod oraz 3 członków Komisji rewizyjnej⁵⁴.

Dokumentacja Jednoty Wileńskiej dostarczyć może dokładnych relacji ze spotkań parafialnych. Spośród wielu z nich, najbardziej szczegółowo zrelacjonowano przebieg corocznego Walnego Zebrania Parafian, które wyznaczono na poniedziałek, 4 kwietnia 1938 r. na godzinę 19:30⁵⁵. Miejszem obrad dla 42 parafian była sala Oficerskiego Kasyna Garnizonowego przy Al. Szucha 29, a w jego porządku znalazł się wybór prezydium, odczytanie i przyjęcie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia z 7 stycznia 1936 r., sprawozdanie Rady kościelnej oraz Komisji rewizyjnej, omówienie bieżących wydatków, zatwierdzenie budżetu na rok 1938/1939, zatwierdzenie sprawozdań i udzielenie absolutorium Radzie i wybory jej składu oraz Komisji rewizyjnej na rok 1938/1939 i delegatów na Synod wileński, budowę kościoła oraz wolne wnioski⁵⁶. Pod zaproszeniem podpisali się członkowie Rady - ks. Paweł Dilis, Stefan

⁵¹ E. Alabrudzińska, *Kościoły ewangelickie*, dz. cyt., s. 190-192. Szerzej: W. Gizbert-Studnicki, dz. cyt., s. 12-16; W. Witkowski, dz. cyt., s. 624-633; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w Państwie Polskim*, Warszawa 1937, s. 280-289; E. Falkowski, dz. cyt., s. 5-9; M. Kosman, dz. cyt., s. 90-91.

⁵² LVIA, F606-117, k. 25, 28. Pełen tekst dokumentu: *Regulamin Rad Kościelnych działających na terenie jurysdykcji Synodu Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3-4, s. 31-34.

⁵³ Prawa głosu nie posiadały osoby niepełnoletnie, przed konfirmacją, zalegający w płaceniu składek przez co najmniej rok oraz pozbawieni praw na mocy wyroków sądowych.

⁵⁴ LVIA, F606-117, k. 27.

⁵⁵ Zebranie zwołane zostało w marcu przez ks. superintendenta Jastrzębskiego na wniosek Rady kościelnej. LVIA, F606-136, k. 2. Por. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska...*, dz. cyt., s. 315.

⁵⁶ Pod dyskusję poddano wówczas kwestię wywiązywania się przedstawicieli parafialnych

Chmielikowski, Stefan Trojanowski, Władysław Belina-Prażmowski, Zygmunt Witkowski i Stefan Koeb. Zebranie rozpoczęło się modlitwą za pomyślność obrad, po czym przewodnictwo obrad objął Kurator Synodu Bolesław Szyszkowski. Sekretarzem był mecenas Waclaw Strzeleński⁵⁷. Opublikowana następnie notka prasowa podała, że *zebrani [...] okazali w ożywionej dyskusji duże zainteresowanie nie tylko sprawami administracyjno-gospodarczymi, ale i religijno-kościelnymi*. Kolejne Zgromadzenie zaplanowano na 3 października 1938 r. na godzinę 17: 00 w lokalu parafialnym⁵⁸.

Innym aspektem regulacji przyjętych w 1937 r. były Rady kościelne. Najważniejsze ustalenia zakładały, że składać się one miały z proboszcza lub administratora parafii, 4-6 członków stałych i 2-3 ich zastępców wybieranych co roku na Walnym Zgromadzeniu oraz duchownych mieszkających na terenie funkcjonowania zboru⁵⁹. Posiedzenia powinny się odbywać co najmniej raz na 2 miesiące, przy czym Konsystorz powinien zostać powiadomiony pisemnie o ich terminach. Zdanie decydujące w przypadku równej liczby głosów miał przewodniczący, a kierownictwo swoje wybierać ona miała na pierwszym zebraniu. Członkowie Rady posiadali do dyspozycji fundusze w postaci środków parafian, ofiar i dobrowolnych dotacji. Rok budżetowy dla Rady przyjęto na okres od 1 kwietnia do 31 marca następnego roku kalendarzowego⁶⁰.

Zachowane fragmentarycznie dokumenty źródłowe informują, że wyboru Rady filiału dokonano m.in. 7 stycznia 1936 r., a brak odgórnego regulaminu dla Rad kościelnych był przyczyną tego, że Rada miała ograniczony

ze swoich obowiązków. Henryk Pazura wskazał uwagę na brak wydarzeń służących wzajemnemu zapoznaniu się parafian i zwiększeniu frekwencji wiernych w nabożeństwach oraz omówił sprawę podręcznej biblioteki. Zapytał również o środki pieniężne przekazane niejakiemu Urbankowi. Odpowiadający mu Chmielikowski poinformował, że środki te przekazano na mocy stosownej uchwały przez Belinę-Prażmowskiego za prace przy dokumentacji filiału po śmierci Niżyńskiego. Dyskusja zakończyła się udzieleniem Radzie absolutorium.

⁵⁷ LMAVB, F40-563, k. 1-3. Por. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska...*, dz. cyt., s. 315.

⁵⁸ Cyt. za: Tamże, s. 316; S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, dz. cyt., s. 35.

⁵⁹ Warto odnotować, że przewodzący Radzie ks. Dilis przyjeżdżał do Warszawy jedynie na kilka dni, co skutecznie uniemożliwiało jej sprawną pracę. LMAVB, F40-563, k. 3.

⁶⁰ LVIA, F606-117, k. 25-26.

wpływ na bieg spraw. Na początku 1938 r. Rada spotkała się 3 stycznia i 5 lutego w składzie m.in. ks. P. Dilis, S. Trojanowski, B. Chmielikowski i Z. Witkowski⁶¹.

Podanie szerzej składu Rad parafialnych wszystkich kadencji nie jest możliwe z uwagi na brak możliwości zapoznania się z całościową dokumentacją filialną, która zaginąć mogła w wyniku II wojny światowej bądź została rozproszona. Jedno z zachowanych sprawozdań Walnego Zebrania z 4 kwietnia 1938 r., którego ustalenia opublikowane zostały także na łamach prasy, informuje o kandydaturach do władz parafialnych, które spotkały się z prawie jednogłośnie przyjęciem (tylko trzech parafian było przeciwko). Tym samym, wybrane wówczas kierownictwo przedstawiało się następująco:

Tabela I. Kierownictwo filiału warszawskiego wybrane na kadencję 1938/1939

Rada kościelna			
	Imię i nazwisko	Adres zamieszkania lub korespondencyjny	Telefon kontaktowy
1.	Ks. Paweł Dilis (administrator parafii ex officio, przewodniczący Rady)	Wilno, Zawalna 11 m. 1; Warszawa, Grójecka 27 m. 3	7.20.90 (Warszawa)
2.	Stanisław Szostakiewicz (wiceprzewodniczący)	Warszawa, Sienna 4 m 10	6.66.4
3.	Zygmunt Witkowski (sekretarz)	Warszawa, Siewierska 10 m. 4	8.15.99
4.	Bronisław Chmielikowski (skarbnik)	Warszawa, Śniadeckich 10 m. 2	9.07.08
5.	Pplk. dyplomowany Stefan Koeb	Warszawa, Aleja Szucha 8	8.12.24
6.	Inż. Edmund Rogoziński	Anin, Poprzeczna 3 m. 3	
7.	Mgr. fil. Stefan Trojanowski	Warszawa, Miodowa 6 m. 41	6.20.94
8.	Zygmunt Dubalski (zastępca)	Milanówek, ulica Długa (brak numeru)	
9.	Zygmunt Kowalski (zastępca)	Warszawa, Konwiktorska 1 m. 19	6.30.00
10.	Edward Ull (zastępca)	Warszawa, Wrzesińska 4 m. 2	

⁶¹ LVIA, F606-136, k. 2; LMAVB, F40-563, k. 9-10.

Delegat na Synod			
1.	Bronisław Chmielikowski	Warszawa, Śniadeckich 10 m. 2	9.07.08
2.	Stefan Trojanowski (zastępca)	Warszawa, Miodowa 6 m. 41	6.20.94
3.	Zygmunt Witkowski (zastępca)	Warszawa, Siewierska 10 m. 4	8.15.99
Komisja rewizyjna			
1.	Prof. Stanisław Dąbrowski	Warszawa, Konwiktorska 2	12.13.07 i 11.37.02
2.	Henryk Pazura	Warszawa, Miodowa 16	6.47.93
3.	Mec. Waclaw Strzeliński	Warszawa, Aleje Jerozolimskie 16 m. 7	32.410
4.	Maria-Magdalena Bogusławska (zastępczyni)	Warszawa, Podwale 16 m. 36	
5.	Roman Żochowski (zastępca)	Warszawa, Szustra 22 m. 2	

Opracowanie własne na podstawie: LMAVB, F40-563, k. 7; S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, dz. cyt., s. 34; *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie...*, dz. cyt., s. 411-412.

W powyższym zestawieniu widać, że w składzie tym znajdowali się zarówno mieszkańcy Warszawy, jak i okolicznych miejscowości.

Wierni i ich inicjatywy

Zasłużony dla historiografii polskiego ewangelicyzmu pisarz i publicysta Paweł Hulka-Laskowski w swojej publikacji poświęconej Jednocie Wileńskiej wskazał na aktywność filiału warszawskiego m.in. w propagowaniu ideałów Jednoty poprzez Komitet Misyjny, głoszenie Słowa Bożego, organizowanie odczytów popularyzujących historię i tradycję wyznania oraz wydawanie literatury religijnej⁶².

Jak wcześniej wspomniano, do filiału należała grupa wyznawców Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego mieszkających w Warszawie i okolicach, których ilość jest trudna do precyzyjnego określenia. Przyczyną tego

⁶² P. Hulka-Laskowski, *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (b. Jednota Litewska) na tle reformacji i kultury polskiej*, Wilno 1936, s. 36-37. Jego opinię przytoczył dosłownie superintendent wileński. Por. M. Jastrzębski, *Praca duszpasterska w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1-2, s. 35.

jest m.in. publikowanie nieprecyzyjnych danych w prasie. Przykładowo, w 1933 r. na łamach „Expresu Porannego” oraz „Zwiastuna Ewangelicznego”, oszacowano liczbę parafian na 1000 osób, ale w rok później ks. Jastrzębski, w swoim sprawozdaniu opisującym parafie i filiały wskazał już 900 wiernych⁶³. Cztery lata później, na łamach „Szlakiem Reformacji” ukazał się list Aleksandry-Janiny Witkowskiej informujący o 1200 osobach, wskazując na konwertytów oraz osoby pochodzenia wileńskiego osiadłe w stolicy. Mocno koresponduje z tym notka opublikowana na łamach „Zwiastuna Ewangelicznego” z tego samego roku, która informowała już o dwóch tysiącach konwertytów wskazując jednak, że zaledwie co dziesiąty z nich był zarejestrowany⁶⁴. Warto w tym miejscu przywołać również badania Ewy Cherner, która na rok 1935 przyjęła liczbę zarejestrowanych wiernych wynoszącą 900 osób⁶⁵.

W przypadku parafii filialnej w Warszawie konwersje na wyznanie reformowane miały ogromny wpływ na liczbę parafian. O ile filiał miał zgodę na udzielanie sakramentu Chrztu Św. oraz zaślubin, to akt konwersji musiał być dopełniony w kościele wileńskim. Osoby stanu wolnego przyjmowano w uzasadnionych przypadkach za zgodą Konsystorza⁶⁶. Procedury przejścia na wyznanie reformowane zapisane zostały w Kanonach z 1911 i 1939 r.⁶⁷

Proces konwersji omawiany był także na spotkaniach wiernych. Na przykład w kwietniu 1938 r. podkreślono zasadność należytego przygotowania kandydatów, chcąc uniknąć w przyszłości ich wyznaniowej obojętności, co objawiać się miało brakiem ich udziału w życiu religijnym, płaceniem składek *na odciążonego* i lekceważeniem zasad ewangelicyzmu⁶⁸. Katechizację zalecono prowadzić przynajmniej przez miesiąc, tj. w postaci 5-6 lekcji z duchownym oraz

⁶³ LVIA, F606-9, k. 268. Por. *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany utworzył Filiał w stolicy...*, dz. cyt., s. 7; *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 45, s. 311. Zob. M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, dz. cyt., s. 248.

⁶⁴ A-J. Witkowska, dz. cyt., s. 26. Por. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska...*, dz. cyt., s. 315.

⁶⁵ E. Cherner, dz. cyt., s. 98, 198-199.

⁶⁶ Tamże, s. 98.

⁶⁷ Zob. BS KER, Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony od 1899...*, k. 23-25; *Kanony Synodu...*, k. 15-16.

⁶⁸ Podkreślono, że kierownictwo filiału chciałoby uniknąć stworzenia z niego wyłącznie *instancji informacyjnej dla przystępujących do naszego Kościoła, i to nie zawsze ze szczerego przekonania*.

indywidualnej lektury Nowego Testamentu, wydawnictwa *Porównanie wyznań*⁶⁹ oraz *Katechizmu Heidelberskiego*. Nakazano również kandydatom uczęszczanie na nabożeństwa do kaplicy filiału lub parafii na Lesznie⁷⁰.

Akt przystąpienia do społeczności reformowanej wiązał się także z opłatą na rzecz parafii. Z 1938 r. pochodzi wzmianka, iż osoba zainteresowana poinformowała o braku możliwości uiszczenia 110 zł na ten cel. Nie jest jasne, czy kwota ta była wówczas obowiązującą, gdyż zimą tegoż roku Rada poprosiła Konsystorz o zgodę na pobranie opłaty w wysokości 20 zł, co umotywowano elektryfikacją linii kolejowych z miejscowości w zasięgu działalności duszpasterskiej filiału, z których zgłaszali się zainteresowani⁷¹.

W aktach Jednoty Wileńskiej znajdują się wzmianki o konwersji Konstantego Mariana Sopoćko, którego dokumenty wysłane przez Radę do Konsystorza informowały o uiszczonej wpłacie w wysokości 80 zł oraz wydaniu publikacji religijnych. Wspomniany został również niejaki Wagner, o którego termin katechizacji zapytano ks. Dilisa. Zainteresowany konwersją złożył podanie o przyjęcie, które przesłano następnie Konsystorzowi z zaznaczeniem, że posiadał on już rozwód w Warszawie⁷².

W tak młodej parafii obecność wiernych nie mogła ograniczać się wyłącznie do uczestnictwa w praktykach religijnych. Aby ich bardziej zaangażować, jak informują sprawozdania z 1938 r., Rada kościelna zobowiązana była organizować zebrania wiernych cztery razy do roku⁷³. W parafii organizowano również spotkania biblijne, powołano sekcję wydawniczą i promocyjną, pośrednictwo pracy oraz starano się zwiększyć liczbę osób zasiadających w Komitecie budowy kościoła⁷⁴.

⁶⁹ Zob. *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym*, Wilno 1928.

⁷⁰ Przed dopełniającą akt konwersji konfirmacją kandydat powinien otrzymać zaświadczenie od duchownego, a Radzie kościelnej nakazano prowadzenie rejestru lekcji oraz kandydatów. Nakazano również odnotowywać zmianę wyznania w księgach stanu cywilnego, z których wyciąg, w uzasadnionym przypadku mógł zostać skierowany do Sądu Konsystorskiego. LMAVB, F40-563, k. 4-6, 11. Uczęszczanie na nabożeństwa do warszawskiej parafii reformowanej miało miejsce już w 1933 r. Zob. LVIA, F606-123, k. 10-11.

⁷¹ Wymieniono m.in. Radom, Łowicz, Kutno i Płock. LVIA, F606-136, k. 2-3.

⁷² Tamże, k. 1, 3.

⁷³ Jedno z nich zaplanowano na 3 października br.

⁷⁴ LMAVB, F40-563, k. 5. Por. *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie...*, dz. cyt., s. 412.

Parafianie organizowali również comiesięczne zebrania dyskusyjne, o czym również informują sprawozdania za 1938 rok, podając, że w styczniu ks. Dilis wygłosił na jednym z nich referat pt. *Ruch ekumeniczny w Kościele chrześcijańskim*. Miesiąc później zagadnienie Kościoła Apostolskiego opracował Stefan Trojanowski, a w marcu referaty wygłosili: ks. Emil Jelinek, będący sekretarzem generalnego Zrzeszenia Szkół Niedzielných w Polsce (*Szkoła Niedzielna i jej wpływ na życie kulturalno-religijne*) oraz ks. Aleksander Piasecki (*Cywilizacja Ducha*)⁷⁵.

Innym przykładem aktywności jest Sekcja Pań powołana na wniosek Trojanowskiej i [Aleksandry-Janiny] Witkowskiej. Dyżury jej organizatorek odbywać się miały w poniedziałki i czwartki między godziną 17:00 a 18:00 w biurze parafialnym⁷⁶.

W parafii funkcjonował także chór kościelny zawiązany dzięki niewymienionym z imion Kowalskiemu, Krupkowskiej i Choteckiej. Szkoleniem jego członków zajmował się organista, natomiast opiekę nad nim powierzono Stefanowi Trojanowskiemu, dzięki któremu parafia zyskała również nowy porządek nabożeństwa wydrukowany następnie nakładem Rady. W kwietniu 1938 r. ks. Dilis podziękował osobom zaangażowanym w tę inicjatywę oraz poprosił wiernych o zapisywanie się do niej. Zgłoszono także prośbę do Konsystorza o podarowanie fisharmonii. Wcześniej władze wileńskie poproszone zostały o przysłanie spisu pieśni dla potrzeb chóru⁷⁷.

Aby zwiększyć sprawowanie kontroli nad tematyką poruszaną na spotkaniach grup roboczych i poziomem merytorycznym pracy, w kwietniu 1938 r. nakazano uczestniczenie przynajmniej jednego członka Rady w ich spotkaniach, którego zadaniem było by także przedstawienie Radzie raportu z ich działalności⁷⁸.

⁷⁵ Warto zaznaczyć, że Trojanowski wygłosił ten referat również na spotkaniu w luteranńskiej stacji misyjnej działającej w prawobrzeżnej części Warszawy. LMAVB, F40-563, k. 11. Ks. Jelinek w liście do ks. Dilisa z 24 lutego 1938 r. zaznaczył, że nie wie, jaka będzie reakcja warszawskich reformowanych na jego odczyt, ale domniemywał, że niezbyt przychylna. LVIA, F606-9, k. 10. Por. E. Cherner, dz. cyt., s. 98-99.

⁷⁶ *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie...*, dz. cyt., s. 412; S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, dz. cyt., s. 35. Warto odnotować, że Koło Pań funkcjonowało również w parafii wileńskiej. Zob. LMAVB, F40-563, k. 7. Por. *Kościół ewangelicki w kraju i za granicą. Przegląd wydarzeń za ostatni rok 1936 III, Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1936, nr 4, s. 34.

⁷⁷ LVIA, F606-136, k. 3; LMAVB, F40-563, k. 7-8; 11-12. Zob. *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie...*, dz. cyt., s. 412.

⁷⁸ LMAVB, F40-563, k. 5.

Współpraca filiału warszawskiego z redakcją „Szkoły Niedzielnej” nie przebiegała jedynie poprzez kontakty duchownych. W obradach kwietniowego Walnego Zebrania Parafian w 1938 roku uczestniczył ks. Emil Jelinek, który podziękował za wyasygnowanie kwoty 300 zł na rozwój tego czasopiśma. Było to wyrazem chęci uczestniczenia ewangelików reformowanych w akcji religijno-pedagogicznej⁷⁹.

Warszawska społeczność wspomagała także Jednotę Wileńską, na przykład poprzez pomoc w organizacji kolonii letnich dla dzieci niezamożnych ewangelików oraz choinki w Konnej i Podbołociu, która miała odbyć się na przełomie 1938 i 1939 roku⁸⁰.

Na koniec warto również wspomnieć o aktywności Stefana Trojanowskiego i Henryka Błaszковского, którzy decyzją zarządu Okręgu Warszawskiego Federacji Ewangelików Polskich z 23 lutego 1939 r. zostali oficjalnie przyjęci do tej organizacji, jako reprezentanci wyznania reformowanego⁸¹. Trojanowski objął następnie funkcję wiceprzewodniczącego Okręgu Warszawskiego, a Błaszkowski kierował sekcją ewangelicko-reformowaną⁸².

Obiekty sakralne

Celem odpowiedniego sprawowania posługi religijnej potrzebne było miejsce do odprawiania nabożeństw. W momencie swojego powstania parafia korzystała ze skromnego pomieszczenia prywatnego przeznaczonego jedynie dla 100 osób i wyposażonego w przyslaną kopię kazalnicy radziwiłłowskiej⁸³.

⁷⁹ Wydawane przez ks. Jelinka czasopismo „Szkoła Niedzielną” było przewodnikiem dla nauczycieli. Warto również wspomnieć, że na użytek parafian zaprenumerowano również szereg pism religijno-społecznych, wśród których znalazły się takie tytuły jak: „Jednota”, „Przegląd Ewangelicki”, „Zwiastun Ewangeliczny” i „Pielgrzym Polski”. LMAVB, F40-563, k. 7, 12.

⁸⁰ LMAVB, F40-563, k. 7; *Kronika*, „Szlakiem Reformacji” 1939, nr 1-3, s. 24.

⁸¹ Organizacja ta powstała 12 stycznia 1939 r. jako świecka inicjatywa o charakterze politycznym, której celem było wspieranie wartości bliskich ewangelicyzmowi w życiu społecznym. Szerzej: L. Zaunar, *Federacja Ewangelików Polskich*, „Jednota” 1939, nr 3, s. 18-19.

⁸² *Komunikat FEP (Okręg Warszawa)*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 12, s. 167. Członkami tymczasowego zarządu Okręgu Warszawskiego, wybranego 18 kwietnia 1939 r., byli: Jan Kliem (prezes), S. Trojanowski (wiceprzewodniczący), Stanisław Poppe (sekretarz), Halina Czerska (skarbnik) i Paweł Molin (szef rachunkowości). *Komunikaty Federacji Ewangelików Polskich*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 20, s. 271. Szerzej: *Federacja Ewangelików Polskich*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 28, s. 364-366.

⁸³ M. Jastrzębski, B. Iżycki-Herman, dz. cyt., s. 248; *Wiadomości z kościoła i ze świata...*, dz. cyt.,

W 1934 r. nabożeństwa przeniesiono do kaplicy Szpitala Ewangelickiego przy ulicy Karmelickiej 10, gdzie odprawiano je w pierwszą niedzielę miesiąca o godzinie 11:30⁸⁴. Przyczynić się to miało do zwiększenia frekwencji (w nabożeństwach uczestniczyło już kilkadziesiąt osób), jednak nie było możliwości udzielania w niej ślubów⁸⁵. Z 1938 r. pochodzi natomiast wzmianka o organiście, niejakim Balounie, który zwrócić się miał z prośbą o przydzielenie mu pomieszczenia przy kancelarii filialnej⁸⁶.

Pomimo współpracy z luteranami, wybudowanie własnego kościoła znajdowało się w planach filiału, co dodatkowo podkreślił ks. Jastrzębski, wskazując, że parafianie przyzwyczajeni byli do nabożeństw w kościele z uwagi na pochodzenie konfesyjne większości z nich⁸⁷. Sprawozdania parafialne informują, że 4 kwietnia 1938 r. uzgodniono zajęcie się inwestycją przez komisję działającą pod kontrolą Rady, w której znaleźć się powinny *energiczne osoby*, jak Zygmunt Dubalski. Samo gromadzenie funduszy uznano za priorytet. Konsystorz wyasygnować miał wówczas 40 tys. zł, a Rada zabiegać o bezpłatne pozyskanie od magistratu działki pod budowę. Niezależnie od tego, Dubalski poinformował o możliwości nabycia placu na Saskiej Kępie⁸⁸.

s. 3; *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany otworzył Filiał w stolicy...*, dz. cyt., s. 7.

⁸⁴ Kaplicę szpitalną przebudowano na przełomie lat 20 i 30. XX w. według projektu Pawła Hosera. Przeznaczona była dla pacjentów, ale w nabożeństwach uczestniczyło sporo osób spoza szpitala. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), 225 Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie 1604-1943, sygn. 2386, *Akta Kolegium Kościelnego Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie Wydziału Szpitalnego dotyczące Subsydium i ofiar dla szpitala ewangelickiego*, niepaginowana. Zob. również G. Jeute, *Szpital Ewangelicki w Warszawie 1736-1936*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1936, nr 41, s. 382; *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie...*, dz. cyt., s. 412.

⁸⁵ Wynajmowanie kaplicy od parafii luterkańskiej wiązało się z ponoszeniem każdorazowej opłaty w kwocie 50 zł. LMAVB, F40-563, k. 10; LVIA, F606-9, k. 268; A-J. Witkowska, dz. cyt., s. 26; S. Szostakiewicz, Z. Witkowski, dz. cyt., s. 34. Por. E. Cherner, dz. cyt., s. 98, 198-199; E. Alabrudzińska, *Kościoty ewangelickie*, dz. cyt., s. 199.

⁸⁶ LVIA, F606-136, k. 2.

⁸⁷ LVIA, F606-9, k. 268.

⁸⁸ LMAVB, F40-563, k. 7; *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska...*, dz. cyt., s. 316. Warto zaznaczyć, że w 1938 r. filiał nie planował publikacji wykazu nabożeństw na łamach „Szlakiem Reformacji” do czasu powstania stałej świątyni. Wierni chcący w nich uczestniczyć powiadamiani mieli być przez kancelarię. LVIA, F606-136, k. 4.

O tym, jak ważne było wybudowanie kościoła świadczy również udział delegatów parafialnych w Nadzwyczajnym Synodzie obradującym 17-18 września 1938 r., którzy wyrazili nadzieję, że ks. Konstanty Kurnatowski pomoże wybudować kościół oraz powoła stałego duchownego⁸⁹.

Kilka miesięcy później, 25 stycznia 1939 r. Rada dyskutowała o możliwości kupna pałacyku przy Alejach Ujazdowskich 25 bądź nieruchomości przy ulicy Chocimskiej. Pierwszą propozycję uznano za najwłaściwszą, *gdyż jest ona jedyną posesją, która odpowiada wszechstronnie potrzebom parafii Warszawskiej, a o jego nabycie poproszono Konsystorz*⁹⁰. 15 lutego Bronisław Chmielikowski rozmawiał z władzami Jednoty, jednak Konsystorz stwierdził, że *nie jest skłonny nabyć jakiegokolwiek obiektu*⁹¹.

Wybudowanie kościoła nie było jedynym zadaniem, które wynikało z potrzeby zapewnienia filiałowi nieruchomości na własny użytek. Analiza dokumentów źródłowych niewiele mówi na temat utworzenia cmentarza parafialnego. Z kwietnia 1938 r. pochodzi pojedyncza wzmianka informująca o zabiegach u władz Warszawy celem uzyskania wyznaczonej kwatery na jednej z miejskich nekropoli⁹².

Podsumowanie

Jak wynika z opracowanej dokumentacji, której przekazy miały również częściowe potwierdzenie w ówczesnych źródłach prasowych oraz badaniach późniejszych historyków, parafia filialna Jednoty Wileńskiej prezentowała się jako prężnie działająca społeczność, której reprezentanci zabiegali o całkowitą samodzielność organizacyjną, umożliwiającą sprawowanie posługi w niezależności od innych wspólnot religijnych w Warszawie.

Funkcjonowanie tego filiału przerwane musiało jednak zostać po wybuchu II wojny światowej, w następstwie której został on odcięty od Konsystorza

⁸⁹ Ks. Kurnatowski wybrany został na funkcję superintendenta po śmierci ks. Michała Jastrzębskiego, która miała miejsce 16 czerwca 1938 r. *Synod Nadzwyczajny Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w dn. 17-18 września 1938 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5-6, s. 27-30.

⁹⁰ LVIA, F606-136, k. 7.

⁹¹ Na zebraniu Rady 20 lutego 1939 r. Stefan Koeb zaznaczył, że dalsze istnienie filiału może być niepewne z uwagi na przygotowywaną ustawą określającą zakres terytorialny Kościołów wyznania reformowanego i brak własnej świątyni. Tamże, k. 5.

⁹² LMAVB, F40-563, k. 11.

wileńskiego. Przebywający wówczas w Wilnie ks. Paweł Dilis wyjechał do Niemiec, aby osiedlić się docelowo w Stanach Zjednoczonych i sprawować posługę wśród tamtejszej społeczności reformowanej⁹³. Nie jest wykluczone, że z dalszymi losami filiału mogła być związana decyzja Generalnego Gubernatora z 1 maja 1941 r. dotycząca przymusowego zakończenia działalności nieuznawanych dotychczas związków religijnych oraz sekt⁹⁴.

Na koniec zaznaczyć trzeba, że ustalenie losów samych parafian po zakończeniu wojny oraz w okresie komunistycznym wymaga przeprowadzenia dalszych badań. Nie jest również wykluczone, że część zdecydowała się przenieść do parafii na Lesznie lub opuścić Warszawę na stałe. Wielu z nich być może powróciło też do wyznania rzymskokatolickiego⁹⁵.

Bibliografia

1. Alabrudzińska E., *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
2. Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2004.
3. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. 2885, *Materiały do spraw Kościołów ewangelickich 1919-1934*.
4. AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 1401, *Sprawy osobowe duchowieństwa niższego – akta osobowe. W układzie alfabetycznym, lit. M-Z*.
5. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), 225 Zbór Ewangelicko-Augsburski w Warszawie 1604-1943, sygn. 2386, *Akta Kolegium Kościelnego Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie Wydziału Szpitalnego dotyczące Subsydium i ofiar dla szpitala ewangelickiego*.
6. Bem K., *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa 2015.
7. Biblioteka Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (BS KER), Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony od 1899 do 1935*.
8. BS KER, Wilno - archiwalia ocalone, *Kanony Synodu Wileńskiego 1936-1939*.
9. Biblioteka Wróblewskich w Wilnie [Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskijų Biblioteka, LMAVB], F40-563. *Protokół nr 5 Walnego Zgromadzenia Parafian Warszawskiego Filiału Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie 1938 r. i sprawozdanie za rok 1936-1938*.
10. Cherner E., *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815-1939*, Warszawa 2018.

⁹³ Szerzej o likwidacji Jednoty Wileńskiej: E. Cherner, dz. cyt., s. 32-34. Zob. również <https://przegladbaltycki.pl/9253,ewa-cherner-jednota-wilenska-do-konca-chciala-zachowac-swa-niezalnosc.html>.

⁹⁴ Zob. *Rozwiązanie sekt i zrzezeń*, „Nowy Kurier Warszawski” 1941, nr 99, s. 3.

⁹⁵ Warto zobaczyć: R. Michalak, *Organizacja Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polsce po II wojnie światowej (1945-1956)*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 1, s. 65-84.

11. Falkowski E., *Ustrój Wileńskiego Kościoła ewangelicko-reformowanego (była Jednota ewangelicko-reformowana Wielkiego Księstwa Litewskiego), jego stosunek do Państwa Polskiego oraz uprawnienia w dziedzinie prawa małżeńskiego*, Wilno 1936.
12. *Federacja Ewangelików Polskich*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 28, s. 364-366.
13. Gizbert-Studnicki W., *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia – organizacja – świątynia*, Wilno 1935.
14. Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.
15. Hulka-Laskowski P., *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany (b. Jednota Litewska) na tle reformacji i kultury polskiej*, Wilno 1936.
16. Jastrzębski M., Iżycki-Herman B., *Otwarcie Filialu Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 37, s. 248-249.
17. Jastrzębski M., *Praca duszpasterska w Wileńskim Kościele Ewangelicko-Reformowanym*, „Szlakiem Reformacji” 1936, nr 1-2, s. 34-37.
18. Jeute G., *Szpital Ewangelicki w Warszawie 1736-1936*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1936, nr 41, s. 379-384.
19. Józwiak E., *Kościół Ewangelicko-Reformowany po odzyskaniu przez Polskę niepodległości*, [w:] *Ewangelicy w Niepodległej*, red. E. Józwiak, M. Karski, Warszawa 2018, s. 46-68.
20. *Komunikat FEP (Okręg Warszawa)*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 12, s. 167-168.
21. *Komunikaty Federacji Ewangelików Polskich*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1939, nr 20, s. 271.
22. Kosman M., *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII wieku do 1939 roku*, Opole 1986.
23. *Kościół ewangelicki w kraju i za granicą. Przegląd wydarzeń za ostatni rok 1936 III, Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1936, nr 4, s. 33-34.
24. Kulikowski L., *Rozwody w Kościele Wileńskim*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 5-6, s. 11-23.
25. Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne [Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, dalej: LVIA], F606-9. [Rada Kościelna. Varia do 1940]
26. LVIA, F606-117. *Rada Kościelna. Varia 1925-1937*.
27. LVIA, F606-122. *Dokumenty ślubne, rok 1931*.
28. LVIA, F606-123. *Protokoły Walnych Zgromadzeń Parafian Zboru Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego 1931-1938*.
29. LVIA, F606-136. *Rada Kościelna. Varia 1938-1940*.
30. Michalak G., *Jednota ewangelicko-reformowana w Wilnie na tle wydarzeń przedwiośnia niepodległości polskiej 1915/1922*, [w:] *Ewangelicy w Niepodległej...*, s. 69-79.
31. Michalak G., *Przepisy porządkowe i organizacja warszawskiej parafii ewangelicko-reformowanej w XIX wieku*, „Saeculum Christianum” 2018, t. XXV, s. 263-274.
32. Michalak R., *Organizacja Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polsce po II wojnie światowej (1945-1956)*, „Przegląd Historyczny” 2001, nr 1, s. 65-84.
33. *Nadestane*, „Jednota” 1933, nr 1, s. 3.
34. Ostachiewicz K., *Kazanie wygłoszone w Kościele Ewangelicko-Reformowanym w Wilnie, jako kazanie synodalne dnia 30 czerwca 1929 roku*, „Jednota” 1937, nr 12, s. 89-91.
35. *Porównanie wyznania rzymsko-katolickiego z ewangelicko-reformowanym*, Wilno 1928.
36. *Przegląd prasy*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 41, s. 519.

37. *Regulamin Rad Kościelnych działających na terenie jurysdykcji Synodu Wileńskiego Ewangelicko-Reformowanego*, „Szlakiem Reformacji” 1937, nr 3-4, s. 31-34.
38. *Rozłam wśród kalwinów w Wilnie*, „Dziennik Wileński” 1933, nr 84, s. 3.
39. *Rozwiązanie sekt i zrzeczeń*, „Nowy Kurier Warszawski” 1941, nr 99, s. 3.
40. Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w Państwie Polskim*, Warszawa 1937.
41. *Synod Nadzwyczajny Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w dn. 17-18 września 1938 r.*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 5-6, s. 27-30.
42. *Synod Wileńskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 45, s. 310-311.
43. Szostakiewicz S., Witkowski Z., *Do ogółu P. T. Parafian*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 2-3, s. 34-35.
44. *Tragedia wiernego służby chrystusowego*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1933, nr 1, s. 4-6.
45. *W imię prawdy. Odparcie napaści na Konsystorz Ewangelicko-Reformowany w Wilnie*, Wilno 1937.
46. *Wiadomości z Kościoła i o Kościele*, „Jednota” 1933, nr 3, s. 45-46.
47. *Wiadomości z Kościoła i o Kościele*, „Jednota” 1934, nr 11, s. 160.
48. *Wiadomości z kościoła i ze świata*, „Głos Ewangelicki” 1933, nr 32, s. 3.
49. *Wileński Kościół Ewangelicko-Reformowany otworzył Filjał w stolicy*, „Express Poryanny” 1933, nr 288, s. 7.
50. Witkowska A-J., *List do redakcji*, „Szlakiem Reformacji” 1938, nr 1, s. 26-27.
51. Witkowski W., *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w byłym zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji” 1936, nr 20, s. 624-633.
52. *Z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Jednota Wileńska*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 25, s. 315-316.
53. *Z parafii filialnej ewangelicko-reformowanego Synodu Wileńskiego w Warszawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1938, nr 33, s. 411-412.
54. Zaunar L., *Federacja Ewangelików Polskich*, „Jednota” 1939, nr 3, s. 18-19.
55. <https://przegladbaltycki.pl/9253,ewa-chermer-jednota-wilenska-do-konca-chciala-zachowac-swa-niezaloznosc.html> (dostęp: 26.08.2020).

Dr Grzegorz Michalak - absolwent studiów doktoranckich w Instytucie Nauk Historycznych UKSW w Warszawie (2016). Zainteresowania badawcze związane są z szeroko pojętą historią Warszawy w okresie XIX i XX w. ze szczególnym uwzględnieniem spraw społecznych, przestrzeni miejskiej, działalności pruskich władz w okresie 1796-1806; dziejami Żydów w miastach mazowieckich - począwszy od osadnictwa, poprzez relacje polsko-żydowskie, a skończywszy na Zagładzie w czasach okupacji niemieckiej - oraz historii polskiego protektantyzmu do 1940 r.